तृतीयः पाठः सूक्तिसुधा। (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सूक्तयः नाम सुवचनानि । सूक्तीनां पठनेन वाक्चातुर्यं वर्धते । सूक्तीनां प्रयोगः लेखने भाषणे च प्रभावं जनयति । उक्तमेव–

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञान् ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ।।

वृत्तम् – शार्दूलविक्रीडितम्

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं **विद्याविहीनः पशुः**।।१।। –नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः – १) रूपमधिकम् = रूपम् + अधिकम् । २) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने ।

अन्वयः – विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी यशःसुखकरी (च) । विद्या गुरूणां गुरुः । विदेशगमने विद्या बन्धुजनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते न तु धनम्। विद्याविहीनः पशुः (एव) ।

वृत्तम् – वसन्ततिलका

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।२।। –नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः – १) नीतिनिपुणा यदि = नीतिनिपुणाः + यदि २) अद्यैव = अद्य + एव ।
३) मरणमस्तु = मरणम् + अस्तु । ४) न्याय्यात्पथः = न्याय्यात् + पथः ।

अन्वयः – यदि (अपि) नीतिनिपुणाः निन्दन्तु स्तुवन्तु वा, लक्ष्मीः समाविशतु यथेष्टं गच्छतु वा, मरणम् अद्य एव अस्तु युगान्तरे वा, (तथापि) धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

वृत्तम्– अनुष्टुप्

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते **मौनं सर्वार्थसाधनम्**।।३।। –पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः – १) आत्मनो मुखदोषेण = आत्मनः + मुखदोषेण । २) बकास्तत्र = बकाः + तत्र।

अन्वयः – शुकसारिकाः आत्मनः मुखदोषेण बध्यन्ते । तत्र बकाः न बध्यन्ते । (अतः) मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

वृत्तम् – शिखरिणी

रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः
निरालम्बो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि।
रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे।।४।। –भोजप्रबन्धात्

सन्धिविग्रहाः – १) रथस्यैकम् = रथस्य + एकम् । २) मार्गश्चरणविकलः = मार्गः + चरणविकलः ।
३) सारथिरपि = सारथिः + अपि । ४) रविर्यात्येवान्तम् = रविः + याति + एव + अन्तम् ।
५) प्रतिदिनमपारस्य = प्रतिदिनम् + अपारस्य । ६) नोपकरणे = न + उपकरणे ।

अन्वयः – रथस्य एकं चक्रं, सप्त भुजगयमिताः तुरगाः, निरालम्बः मार्गः, सारथिः अपि चरणविकलः, (तथापि) रविः प्रतिदिनम् अपारस्य नभसः अन्तं याति एव । महतां क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति, उपकरणे न (भवति) ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

अल्पानामपि वस्तूनां **संहतिः कार्यसाधिका।**
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।।५।। – हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः – १) अल्पानामपि = अल्पानाम् + अपि ।
२) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते = तृणैः + गुणत्वम् + आपन्नैः + बध्यन्ते ।

अन्वयः – अल्पानां वस्तूनाम् अपि संहतिः कार्यसाधिका (विद्यते) । (यथा) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

वृत्तम्–मालिनी

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेला नराणाम् ।
ददति जलमनल्पास्वादमाजीवितान्तं
न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ।।६।। – विक्रमचरितात्

सन्धिविग्रहाः – १) तोयमल्पम् = तोयम् + अल्पम् । २) कृतमुपकारम् = कृतम् + उपकारम् ।
३) साधवो विस्मरन्ति = साधवः + विस्मरन्ति ।
४) जलमनल्पास्वादमाजीवितान्तम् = जलम् + अनल्पास्वादम् + आजीवितान्तम् ।
५) निहितभारा नारिकेला नराणाम् = निहितभाराः + नारिकेलाः + नराणाम्

अन्वयः – प्रथमवयसि पीतम् अल्पं तोयं स्मरन्तः शिरसि निहितभाराः नारिकेलाः आजीवितान्तं नराणां (नरेभ्यः) अनल्पास्वादं जलं ददति । साधवः कृतम् उपकारं न हि विस्मरन्ति ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कुर्याद्रासभरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।।७।। –हास्योक्तिः

सन्धिविग्रहाः – १) कुर्याद्रासभरोहणम् = कुर्यात् + रासभरोहणम् । २) पुरुषो भवेत् = पुरुषः + भवेत् ।

अन्वयः – पुरुषः घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात्, रासभरोहणं (अपि) कुर्यात् । येन केन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः भवेत् ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) का गुरूणां गुरुः ?
आ) किं राजसु न पूज्यते ?
इ) कः पशुः एव ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) ‘विद्या नाम नरस्य’ . . . इति श्लोकाधारेण विद्यायाः महत्त्वं लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

विद्या →
- प्रच्छन्नगुप्तं ________ ।
- गुरूणां ________ ।
- परं ________ ।
- नरस्य अधिकं ________ ।

श्लोकः २.

१. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

नीतिनिपुणाः	________	________	वा
________	समाविशतु	________	वा
________	अद्यैव	________	वा

(निन्दन्तु, गच्छतु, युगान्तरे, मरणम्, लक्ष्मीः, स्तुवन्तु ।)

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) मरणमस्तु ।   आ) अद्यैव ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

''न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) शुकसारिकाः केन बध्यन्ते ?

आ) के न बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) बकास्तत्र आ) आत्मनो मुखदोषेण

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) रवेः रथस्य कति तुरगाः सन्ति ?

आ) रवेः सारथिः कीदृशः अस्ति ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) रथस्यैकम् ।   आ) सारथिरपि ।

३. मञ्जूषातः शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

निरालम्बः	________
________	तुरगाः
चरणविकलः	________
________	चक्रम्

(मार्गः, सारथिः, एकम्, सप्त ।)

४. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

रथस्य एकं ________ ।

________ मार्गः ।

रवेः क्रियासिद्धौ प्रत्यूहाः

________ सप्त तुरगाः ।

चरणविकलः ________ ।

४. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति' इति सूर्यस्य उदाहरणेन स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ५.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) का कार्यसाधिका भवति ?

आ) कैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) अल्पानामपि आ) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'संहतिः कार्यसाधिका' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ६.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) साधवः किं न विस्मरन्ति ?

आ) नारिकेलाः किं स्मरन्ति ?

इ) नारिकेलाः भारं कुत्र वहन्ति ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

नारिकेलाः नराणाम् उपकारं कथं स्मरन्ति ?

श्लोकः ७.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) नरः किं छिन्द्यात् ?

आ) मनुजः किं भिन्द्यात् ?

२. श्लोकात् लिङ्लकारस्य रूपाणि चित्वा लिखत ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'येन केन प्रकारेण' इति उक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

१. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

विद्या, पशुः, धनम्, लक्ष्मीः, शुकः, तुरगः, नभः, रविः, संहतिः, दन्ती, तोयम्, शिरः, साधवः, पटम्, रासभः ।

२. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

विदेशः, प्रच्छन्नम्, निन्दन्तु, अल्पम्, उपकारः, साधवः, रोहणम् ।

72B7U9

अभ्यासपत्रम्

(१, २, ३ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) स्तवनं तु मानवस्यैव भवेत् ।

आ) पृथुराजः प्रजाहितदक्षः नृपः ।

इ) अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री युक्ता ।

ई) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) शृगालः स्वार्थहेतुना ________ सह मैत्रम् ऐच्छत् । (मृगेण/काकेन)

आ) फलितं मे ________ । (प्रयोजनम्/मनोरथम्)

इ) ________ बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः । (पर्जन्यानन्तरम्/शीतकालानन्तरम्)

ई) प्रजाः अतीव ________ आसन् । (कृशाः/सुदृढाः)

३. क्रमेण योजयत ।

अ) १. क्षेत्रे बीजानां वपनम् । **यथा–**
२. भूमेः उर्वरीकरणम् ।
३. जलव्यवस्थापनम् ।
४. नदीमार्गस्य अवरोधनम् ।

उत्तरम्
१. नदीमार्गस्य अवरोधनम् ।
२. जलव्यवस्थापनम् ।
३. भूमेः उर्वरीकरणम् ।
४. क्षेत्रे बीजानां वपनम् ।

आ) १. भ्रमणसमये तेन दृष्टं यत् प्रजाः अतीव कृशाः अशक्ताः च ।
२. पुरोहितेन उपायः कथितः ।
३. तत् दृष्ट्वा राजा चिन्ताकुलः जातः ।
४. एकदा पृथुराजः स्वराज्ये भ्रमणम् अकरोत् ।

इ) १. पुरोहितस्य उपदेशकथनम् ।
२. पृथुभूपस्य धनुःसज्जीकरणम् ।
३. भूमेः कृषिकार्यस्य उपदेशनम् ।
४. भूमेः स्त्रीरूपं धृत्वा प्रकटनम् ।

ई) १. मृगकाकयोः स्नेहेन निवासः ।
२. काकस्य उपदेशः ।
३. मृगकाकशृगालानाम् एकत्र निवासः ।
४. शृगालस्य मृगेण सह मित्रता ।

उ) १. क्षेत्रपतिना पाशयोजनम् ।
२. शृगालेन मृगाय सस्यपूर्णक्षेत्रस्य दर्शनम् ।
३. मृगस्य पाशबन्धनम् ।
४. मृगस्य प्रत्यहं क्षेत्रं गमनम् ।

ऊ) १. मृगः पाशैर्बद्धः ।
२. मृगः सस्यम् अखादत् ।
३. जम्बूकः मनसि आनन्दितः ।
४. क्षेत्रपतिना पाशः योजितः ।

४. रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अन्वयं पुनर्लिखत ।

अ) पुरुषः ________ भिन्द्यात् ________ छिन्द्यात् रासभरोहणं कुर्यात् ।
येन केन ________ (सः) ________ पुरुषः भवेत् ।

आ) ________ आत्मनः ________ बध्यन्ते । तत्र ________ न बध्यन्ते ।
(यतः) ________ सर्वार्थसाधनम् ।

५. समासविग्रहं कुरुत ।

चिन्ताकुलः, धनधान्यपुष्पफलानि, चोरलुण्ठकभयम्, प्रजाहितदक्षः, जलव्यवस्थापनम्, विविधबीजानि, क्षुद्रबुद्धिः, मृगशृगालौ, अपरिचितः, क्षेत्रपतिः, लगुडहस्तः, विद्याविहीनः, नीतिनिपुणाः, शुकसारिकाः, भुजगयमिताः, चरणविकलः, क्रियासिद्धिः, सकोपम्, प्रयागक्षेत्रम्

६. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) पृथुवैन्यः स्वप्रजाः दृष्ट्वा चिन्ताकुलः जातः यतः ________________________ ।
१. तस्य प्रजाजनाः परस्परं वादविवादं कुर्वन्ति । २. तस्य प्रजाजनाः पशुवत् जीवन्ति ।

आ) भूम्या धनधान्यपुष्पफलानि स्व-उदरे निहितानि यतः ________________________ ।
१. वेनभूपः दुःशासकः आसीत् । २. भूमिः स्वभावेन कृपणा आसीत् ।

इ) पृथुभूपेन स्वधनुः सज्जीकृतम् यतः ________________________ ।
१. सः शत्रुं हन्तुम् इच्छति स्म । २. सः धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः प्राप्तुम् इच्छति स्म ।

ई) पृथुभूपस्य प्रजाजनाः सन्तुष्टाः अभवन् यतः ________________________ ।
१. ते प्रभूतं धान्यम् अलभन्त । २. ते प्रभूतं सुवर्णम् अलभन्त ।

उ) शृगालः मृगेण सह सख्यम् इच्छति यतः ________________________ ।
१. शृगालः मृगमांसं खादितुम् इच्छति । २. शृगालः मृगे स्निह्यति ।

ऊ) जम्बूकः मनसि आनन्दितः यतः ________________________ ।
१. मृगः पाशैः बद्धः । २. जम्बूकस्य अन्येन सह मित्रता अभवत् ।

ए) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् यतः ________________________ ।
१. सः 'मृगः मृतः' इति चिन्तितवान् । २. पाशबद्धं मृगं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत् ।

पठत-बोधत

समस्यापूर्तिः

विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधिर्
विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।
तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षसकुलं
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।।

क्रीडत-नन्दत

खादामि

शिक्षकः खाद्यवस्तूनां नामानि क्रमशः वदेत् यथा फलम्, ओदनम्, पायसम् .... । सः एकैकं नाम यदा वदति तदा क्रीडकाः सर्वेऽपि हस्तम् उत्तोल्य 'खादामि' इति उच्चैः वदेयुः । शिक्षकः मध्ये मध्ये कदाचित् खाद्यवस्तूनां नामानि विहाय अन्यवस्तूनां नाम उच्चारयेत् । यथा .... उत्पीठिका, पुस्तकम् इत्येवम् । तदा तु क्रीडकः 'खादामि' इति वदति हस्तोत्तोलनं वा करोति तर्हि सः गणात् बाह्यः भवति । **- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।**